

तादृशानुयोगितायाश्च विपूर्वकाप्लघातव्यसयोगे, सर्वत्र सर्वशब्दार्थस्य स्वसमभिन्नाहृतपदार्थतावच्छेदकस्वभिन्नद्रव्यत्वव्यापकत्वस्य, व्यापकतापटकाभावेऽन्तः पदार्थत्वावच्छिन्नतत्त्वसम्बन्धेन च भगवत्प्राप्तियोगिकसंयोगे स्वभिन्नद्रव्यत्वसमानाधिकरणान्तर्देशावच्छिन्नाभावाप्रतियोगित्वयोरे तादृशद्रव्यत्वनिरूपितसंयोगसम्बन्धघटितोक्तव्यापकत्वस्य भगवत्प्राप्त्युद्दीच्यमानसमो धविषयत्वसम्भवात् उक्तश्रुतेरुक्तार्थबोधकत्वोपपत्तिः ।

न च यत्रैधरस्य न्यासिस्तत्र तदीयधर्मभूतज्ञानस्यापि व्यासिरिति नियमात् ईश्वरस्य रवीयधर्मभूतज्ञानेऽन्तर्न्यासो त्रादृशधर्मभूतज्ञानस्यापि स्वस्मिन्नन्तर्न्यासिर्वाच्या, तथा स्वीकारे चात्माध्यापत्त्या भगवतः स्वीयधर्मभूतज्ञाने व्यासघटसम्भवात् स्वभिन्नद्रव्यत्वनिरूपितोक्तव्यापकत्वरूपसर्वान्तर-तानुपपत्तिरिति वाच्यम्,—तच्छब्दस्य स्य—स्वधर्मभूतज्ञानातिरिक्तद्रव्यपरत्वेन उक्तसम्यन्तरत्वस्य उक्तश्रुतिजन्यबोधविषयत्वोपपत्तेः ।

न चात्मनो निरवयवत्वेन अन्तर्देशाभावात् तादृशश्रुतिघटकतच्छब्दार्थे ईश्वरतत्त्वज्ञानभेदवत् जीवभेदोऽपि निवेशनीय इति वाच्यम्,—अन्तर्देशस्य साधयवनव्याप्यत्वे प्रमाणाभावात्, निरवयवे प्रधानादावन्तर्देशाभ्युपगमेन व्यभिचाराच्च । अमुगतश्च प्रधानस्य निरवयवत्वयसो वेदान्तदेशिकैः “अव्यक्तं त्वन्मतेऽपि धनवयव” इति ।

न च अणुभिन्नद्रव्यत्वव्याप्यत्वस्यैवान्तर्देशे स्वीकारेण चेतनस्याशुद्र-तत्त्वादन्तर्देशाभावेन उक्तश्रुतिसङ्कोचः आवश्यक इति वाच्यम्,—“य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तर” “अणोरणीयान्” इत्यादिश्रुत्या “कश्चिपुराजमनुशासितारमणोरणीयाः समनुस्मरेथ” इत्यादिगीतावचनेन च चेतनेऽन्तर्न्यासिवोधनादन्तर्देशावश्यकत्वेन श्रुत्यादिविरुद्धस्य तादृशनियमस्यानुपदेयत्वात् ।

यदि च तादृशश्रुतिषट्कान्तरशब्दस्य पदपार्श्वसंयोगिपरत्वेन तादृश
श्रुतिविरोधो नास्तीत्युच्यते, तदा तादृशश्रुतिषट्कान्तरशब्दस्य तिलैतलव
दन्तग्यासिप्रनिपादकत्वपरजिज्ञासाभिकरणश्रुतप्रकाशकाविरोधस्य बुरुद्धर-
त्वात् ! तथा च श्रुतप्रकाशिका—“ ‘य आत्मनि तिष्ठ’ नित्युक्ते येषामग्नि
स्तिष्ठति तिले तैलं तिष्ठतीतिवत् बहिरबहिस्स्थितिसाधारण्यात्, अतस्तद्वै
शब्दार्थमाह—‘आत्मनोऽन्तर’ इतीति ” ।

किञ्चान्तरशब्दस्य पदपार्श्वसंयोगिपरत्वे ‘आत्मनोऽन्तर’ इत्येतावतैव
बहिः स्थितेरपि लामात् ‘आत्मनि तिष्ठ’ नित्यस्य वैषम्यं दुष्परिहरम् ।
‘आत्मनि तिष्ठ’ नित्यस्य च येषामग्निस्तिष्ठतीतिवद्बहिः स्थितिपरत्वं
पूर्वोक्तश्रुतप्रकाशिकवैयावगम्यत इति न तस्यान्यथार्थवर्णनं घटते ।

केचित्तु—प्राच्यत्याध्वन्यतमसम्बन्धेन तद्विशिष्टान्यत्वमेव तदन्त-
रन्तम्, तच्च चेतनसाधारणम्, तथा च भगवतो जीवान्तरव्यासत्वं तदन्त-
र्देशभावेपि तद्विर्देशसंयोगमादायोपपद्यते, अचेतनान्तर्वृत्तित्वस्य च तद-
न्तर्देशसंयोगमादायैवोपपत्तिरित्याहुः; तत्र, सम्यक् तदन्तस्त्वस्य तरसाधार-
ण्ये षट् षट्स्फान्ताग्निव्यवहारप्रपञ्चे ।

किञ्च षट्कान्तर्भावसिर्षटादिबहिर्देशसंयोगमादायाप्नुयमानसम्भवात्
अतर्पान्तरस्य दुर्पारता ब्रह्मणः काळान्तर्गतासि- सर्वसमतत्वेन कालपेक्षया
प्राच्यादिदिगभावेन प्राच्याध्वन्यतमसम्बन्धेन कालविशिष्टाप्रसिद्धया ब्रह्मस-
म्बन्धेन कालविशिष्टान्यतंसंयोगित्वरूपतदन्तरत्वानुपपत्तिश्च ।

किञ्च पूर्वोक्तगीतावचनषट्कस्य ‘अणोरणीयांस’ मित्यस्य ‘भीवा
दपि सूक्ष्मतर’ मिति गीताभाष्ये व्याख्यातत्वेन आत्मनि अन्तर्देशानतीकारे
ईधरस्य तदपेक्षया सूक्ष्मतरत्वानिर्वाह्यात् । ‘जीवादपि सूक्ष्मतर’ मित्यस्य
तदपेक्षया षट्कशरीरमाणवन्तमिति नार्थः, तथा सति भगवतो विभुत्वमिति

पादैकाः श्रुतिसमृतयो व्याकुप्येयुः । नापि तद्वीर्यपटुषां संयोगित्वं तदर्थः,
तस्य रूक्षमतरशब्दार्थत्वाभावात् ; किन्तु तदल्पदेशसंयोगित्वरूपमेव तद-
र्थं इति वाच्यम् ; तथा च अल्पन्यन्तर्देशस्य तदनेक्षयाल्पस्यागतीकारे
तादृशसूक्ष्मतरत्वानिर्वाहः स्पष्ट एव विदुषाम् । “ मयि सर्वमिदं प्रोक्त-
सूत्रे मणिगणा इव ” इति वचनेनापि तत्तिद्धिः, सूत्रे मणिगणवत्
ब्रह्मणि चेतनाचेतनारमकप्रपञ्चस्य प्रोक्तत्वं नाम तत्संयुक्तदेशापेक्षया सर्वदि-
वसम्बन्धिरूपमेवेति तादृशप्रोक्तत्वनिर्वाहात्मन्यन्तर्देशावश्यकत्वात् ।

उक्तोपि च श्रीभगवद्गुणदर्पणे “ अणुर्बृहत्कृशः स्थूलः ” इत्यत्र
अणुपदव्याख्यानावसरे श्रीमद्वपराशरपादैः— “ अतिसूक्ष्मदहराकाशाव्यक्तजी-
वानुप्रवेक्षसामर्थ्यात् अणु ” इति । अत्राव्यक्तादिग्रहणं यथा वा अ-
व्यक्तावावीश्वरस्यान्तर्न्यासिः तथा जीवेषु तस्यान्तर्न्यासिरूपान्तात्पर्यम्,
सा चावटितपटनाप्रवृत्तिनिकन्धनेति क्षापयितुमनुप्रवेशसामर्थ्यादित्युक्तम् ।
अन्वयादि च श्रीशठकोपदिन्यसूक्तिप्रथमदशकदशमपञ्चम्याख्यायां यतीशेख-
रचरणरविन्दमकरन्दपानमधुमृज्जायमानैः श्रीकुरुक्षेत्रैः—“ यथा वा अण्डमध्य-
धन्यासेन व्यासः सधामवातुन्यपि अन्तर्न्यास इत्यर्थः ” । इति ।

युक्तयैवत्—यथा सर्वप्राकृततत्त्वापेक्षया सूक्ष्मत्वेन प्रमाणप्रतिपन्नस्य
जीवस्य स्वापेक्षया स्थूलभूताव्यक्तादिसर्वतत्त्वेभ्यस्तर्न्यासिः प्रमाणपञ्चादिव्यते;
तत्र जीवोपेक्षयापि सूक्ष्मतत्त्वेन प्रमाणशतप्रतिपन्नस्य सर्वेश्वरस्य स्वापेक्षया
स्थूलभूतचेतनादियावद्भवेत् अन्तर्न्यासत्वस्य प्रमाणपञ्चादमुपगमे देवा-
भावात् जीवस्य सर्वप्राकृततत्त्वापेक्षया सूक्ष्मत्वञ्च “ अच्छेद्योऽयमदोऽयमक्रे
दोऽशोष्य एव च ” इत्यत्र गीताभाष्ये व्यक्तम् । तत्रत्या पङ्क्तिः—“ सर्व-
गतत्वादात्मनः सर्वतत्त्वव्यापनस्वभावतया सर्वैभ्यस्तत्त्वेभ्यः सूक्ष्मत्वा ”

दिति । तत्रैव तत्पूर्वजनस्य—“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततः”
नित्यस्य व्याख्यानावसरे—“तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि येनात्म-
तत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततः—न्यायम्, व्यापक-
त्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनः” इत्युक्तम् ।

न च “अन्तर्बहिष्ये”ति श्रुतिसङ्कोचमिष्या जीवेऽन्तर्देशाङ्गीकारे
तत्राप्यन्तर्देशोऽङ्गीकार्य एव तत्रापीत्यनयस्थापितिरिति वाच्यम्,—यत्र विशि-
ष्यान्तर्व्याप्तिः श्रुत्या न बोधिता तत्र जीवान्तर्देशः अनवस्थाभिष्याऽन्तर्देशो
नार्हतीकियते, तत्र “अन्तर्बहिष्ये”ति श्रुतिसङ्कोचे बाधकमाभावात् ;
अत्र तु जीवत्वावच्छिन्ने अन्तर्व्याप्तिं ध्रुतिबोधितत्वात् तत्र “अन्तर्बहिष्ये”
ति ध्रुतेरशक्यसङ्कोशत्वात् ।

वस्तुतस्तु जीवे ब्रह्मावस्थातिरिक्तान्तर्देशो नार्हतीकियते, स्वीयदश-
दिक्सम्बन्धितं स्वगिज्ञत्व-उभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टजीवकत्वव्यपजीवान्त-
त्त्वस्य ईश्वरस्वरूपे प्रदेशभेदे स्वपदेनोपादाय उपपादनसम्भवे स्वत्मकतादृ-
शान्तर्देशावच्छिन्नात्मनिरूपिततादात्म्यसयोगान्तरसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्व-
रूपजीवान्तर्व्याप्तत्वस्य उपपादनसम्भवात् । न च जीवान्तर्देशे तादात्म्येन
वृत्तिमत्त्वमचेतनान्तर्देशे सयोगेन वृत्तिमत्त्वमित्यभ्युपगमे ‘अन्तर्बहिष्ये’ति
ध्रुतिषट्पदस्य ‘व्याप्ये’त्यस्य एकरूपात्सङ्गोपकृत्वासम्भव इति वाच्यम्,—
जीवेतरद्रव्येषु ईश्वरस्वरूपातिरिक्तान्तर्देशमात्मवस्तुनि च ईश्वरस्वरूपानतिरि-
क्तान्तर्देशात् स्वभित्तव्य स्वीयदशदिक्सम्बन्धित्वोभयसम्बन्धेन निश्चिद्विशिष्टत-
त्कत्वेनानुगमस्य स्व स्वधर्मभूतज्ञानतिरिक्तद्रव्यत्वसमानाधिकारणान्तर्देशाव-
च्छिन्नाभादीवमयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्वरूपसर्वान्तर-
त्योरपदेशः । अस्मिन् कक्षे जीवन्तर्देशे “अन्तर्बहिष्ये”ति ध्रुतेरसं-
ङ्कोचः अनपग्यासिद्धिरर्थेति चिन्तयेत् ।

न च ईश्वरे जीवान्तस्तोषपादनायेधान्य एकदेशाङ्गीकारे सावयवत्वापत्तिः, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वादिते वाच्यम्, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा ईश्वरे प्रधान किमेकदेशे सयुज्यते 'उत कृत्वावच्छेदेन सयुज्यते' एकदेशे सयोगे ईश्वरस्य सावयवत्वमस्यात्, कृत्वावच्छेदेन सयोगे भगवत्स्वरूपस्य कृत्वास्य प्रधानसयुक्तत्वेन प्रधानासयुक्ते श्वरप्रदेशभावात् तस्य षट्सयोगो नास्तीत्यादिवृणस्यापरिहार्यत्वात् । तादृशनिमित्तं श्रुतवाच्यत्वं एव अभ्युपगम्यते ।

न च स्वात्मकान्तर्देशावच्छेदेन जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारे आत्मा अयापत्तिरिति वाच्यम्, अन्तर्देशात्पदनाशायणत्वरूपवच्छेदकतावच्छेदकत्ववच्छेदकतावच्छेदकयोर्भेदात् स्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वतादात्म्य-उभयसम्बन्धेन विषयतापिशिष्टविषयतावच्छेदकत्व—आत्माश्रमाभावात् ।

एतेन आत्मनि योऽन्तर्देशः स्वीक्रियते स किमात्मस्वरूपानतिरिक्तः 'उतातिरिक्तः' अनतिरिक्तत्वे तदन्तस्त्वस्य तद्वेदपटितत्वेन जीवे जीवान्तस्थाभावः, अतिरिक्तत्वे स किं प्राकृतः, उताप्राकृतः । तस्य प्राकृतत्वे तदपेक्षया सूक्ष्मभूत आत्मनि तस्य व्यासघसम्भवः, तस्याप्राकृतत्वेपक्षोऽपि न सम्भवति, अप्राकृतस्य आत्मनि नित्यसत्त्वद्वये प्रमाणाभावात्, किञ्च जीवेऽन्तर्देशाङ्गीकारे स देश आत्मनि किमवच्छेदेन वर्तते 'अन्तर्देशावच्छेदेभेति चेत् अनवस्थापत्तिः, इत्यादि रूपा निरस्तम् । चक्षुरेत्या तादृशान्तर्देशात्मकत्वावच्छेदेनैव जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारात्,

इदमु तत्त्वम्, कालादिनिरवयवद्रव्येष्वपि प्रत्यक्षरूपात्मकान्तर्देशमादायैव तस्यान्तर्देशावच्छेदनाशाय, अन्यथा कालाद्यन्तर्देशस्य प्राकृतत्वे काले प्रधानादौ वा तस्य व्याप्यसम्भवात्, अप्राकृतत्वे तस्य 'तनस परस्ता'

बहिर्व्याप्तिविचारः ।

दित्यादिश्रुत्या प्रकृतिवर्हिर्भूतस्य तस्य प्रकृतिव्याप्त्यसम्भवात् । अप्राकृतस्य
कालान्तःपदार्थत्वे तु तदन्तर्देशः किमात्मकः ? कालात्मक इति चेत् ;
तदा स्वस्य स्वान्तर्व्याप्त्यसम्भवाद्व्यापातः । ननु च कालान्तर्देशात्मका-
प्राकृतदेशस्यान्तर्देशो भगवदात्मक एवेति चेत् ? तर्हि कालान्तःप्रदेश एव
तदात्मकोऽसिद्धत्यलमधिकेन ॥

—ॐ—

॥ अथ बहिर्व्याप्तिविचारः ॥

—ॐ—

अत्र प्रसन्नाद्भगवतो बहिर्व्याप्तिरपि स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यसामान्ये
ऽस्तीति निरूप्यते । तदपेक्षया बहिर्द्वन्नाम, स्वीयसर्वदिगवच्छिन्नत्व-स्व
भित्तत्वोभयसम्बन्धेन तद्व्यतिष्ठित्वम् । तद्वन्न च स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्व-
समानाधिकरणतादृशबहिर्देशवच्छिन्नाभावीयसंयोगसम्बन्धवच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकधर्मवस्वरूपसर्वबहिर्व्याप्तिः महतो महीयसो भगवत उपपद्य-
ते । “ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” इति श्रुत्या सर्वं
तद्बहिर्व्याप्येति योऽनावसात् बहिर्देशावच्छेदेन स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वनि-
रूपितसंयोगसम्बन्धव्यतिरिक्तपक्षोपात्ता-
रिक्तद्रव्यपरत्वेन सर्वपक्षस्य व्यापकतापरत्वेन उक्तश्रुतेरुक्तार्थोपा-
त्तोपपत्तिः ।

न च फलस्य विमुक्तेन तद्बहिर्देशाभावात् तादृशश्रुतेः संकुचितवृत्ति-
फलं युक्तमिति वाच्यम्, —“ महतो महीया ” इति श्रुत्या असंकोचा-

अन्तर्भाविविचार ।

न च ईश्वरे जीवान्तस्त्वोपपादनावेधरस्य एतदेतद्विहीकारे सावयवत्वा-
पत्तिः, एकदेशस्य सावयवत्वव्याप्यत्वं दिति वाच्यम्, एकदेशस्य सावय-
वत्वव्याप्यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा ईश्वरे प्रधान क्रियेकदेशे सयुज्यते ।
उन कदावच्छेदेन सयुज्यते । एकदेशे सयोगे ईश्वरस्य सावयवत्व-
स्यात्, कृतप्रदेशेन सयोगे भगवत्स्वरूपस्य कृतस्य प्रधानसयुक्तत्वेन प्रधानासयुक्त-
श्वरप्रदेशभावात् तस्य पदसयोगा नास्तीत्यादिवृत्तस्यापरिहार्यत्वात् ।
तादृश नियमस्तु श्रुत्याधस्तत्र एवाम्युपगम्यते ।

न च स्यात्प्रकान्तदेशवच्छेदेन जीवे स्वस्य वृत्तित्वाङ्गीकारे आत्मा
श्रवणविवक्षिते वाच्यम्, अन्तर्देशत्वनाशयणत्वत्वावच्छेदकतावच्छेदवाव-
च्छेदतावच्छेदकयोर्मभात् स्वावच्छिन्नकारणानतिरिक्तकार्यतावच्छेदकत्व-
तादात्म्य-उभयसम्बन्धेन विषयतापिशिष्टविषयतावच्छेदक-— आत्माश्र-
यभावात् ।

एतेन भातानि योऽन्तर्देश स्वीक्रियते स किमात्मस्वरूपानतिरिक्तः
वृत्तातिरिक्तः । अतिरिक्तत्वे तदन्तर्देशस्य तद्वैधव्यतितत्वेन जीवे जीवान्ता-
स्त्वानाव, अतिरिक्तत्वे स किं प्राकृत, उताप्राकृतः । तस्य प्राकृतत्वे
तदपेक्षया सूक्ष्ममृत आत्मानि तस्य व्याप्त्यसम्भवः, तस्याप्राकृतत्वपक्षेऽपि
न सम्भवति, अप्राकृतस्य आत्मानि नित्यसम्बद्धत्वे प्रमाणाभावात्, किञ्च
जीवेऽन्तर्देश हीकारे स देश आत्मानि किमवच्छेदेन वर्तते । अन्तर्देशाव-
च्छेदेनेति चेत् अनवस्थापत्तिः, इत्यादि दूषण निरस्तम् । उक्तरीत्या ताद-
शान्तर्देशात्मकत्वावच्छेदेनैव जीवे स्वस्य वृत्तित्वं हीकारात् ।

इदन्तु तत्त्वम्, कालादिनिरवयवद्रव्येष्वपि ब्रह्मस्वरूपात्मकान्तर्देशमा-
दायैव तस्यान्तर्भावविरपपादनीया, अन्यथा कालाद्यन्तर्देशस्य प्राकृतत्वे काले
प्रधानादौ वा तस्य व्याप्त्यसम्भवात्, अप्राकृतत्वे तस्य 'तमस परस्ता'

दित्यादिश्रुत्या प्रकृतिवहिर्भूतस्य तस्य प्रकृतिज्याप्त्यसम्भवात् । अप्राकृतस्य कालान्त-पदार्थत्वे तु तदन्तर्देशः किमात्मकः ? कालात्मक इति चेत् ; तदा स्वस्य स्वान्तर्व्याप्त्यसम्भवाद्व्यापातः । ननु च कालान्तर्देशात्मका-प्राकृतदेहास्यान्तर्देशो भगवदात्मक एवेति चेत् ? तर्हि कालान्त-प्रदेश एव तदात्मकोत्पत्त्यत्मधिकेन ॥

॥ अथ बहिर्व्याप्तिविचारः ॥

अन प्रसङ्गाद्भगवतो बहिर्व्याप्तिरपि स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यसामान्ये ऽस्तीति निरूप्यते । तदपेक्षया बहिर्द्वन्द्वनाम, स्वीयसर्वदिगवच्छिन्नत्व-स्य भिन्नत्वोभयसम्बन्धेन तद्रव्यविशिष्टत्वम् । तथा च स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्व-समानाधिकरणतादृशबहिर्देशावच्छिन्नाभावीयसंयोगसम्बन्ध-वच्छिन्नप्रतियो-गितावच्छेदकधर्मवस्वरूपसर्वबहिर्व्याप्ति-महतो महीयसो भगवत उपपद्य-ते । “ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ” इति श्रुत्या सर्वं तद्बहिर्व्याप्येति योजनावशात् बहिर्देशावच्छेदेन स्वस्वज्ञानातिरिक्तद्रव्यत्वनि-रूपितसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकताबोधात् । अत्र च तत्पदस्य स्वस्वज्ञानाति-रिक्तद्रव्यपरत्वेन सर्वपदस्य व्यापकतापरत्वेन उक्तश्रुतेरुक्तार्थबोधक-त्वोपपत्तिः ।

न च कालस्य विभुत्वेन तद्बहिर्देशाभावात् तादृशश्रुतेः संकुचितवृत्ति-कत्वं युक्तमिति वाच्यम्, — “ महतो महीया ” निवि श्रुत्या भसंकोचा-

महत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नवदपेक्षया भगवतोतिर्यग्विषयमहत्त्वप्रतीत्या का
लापेक्षयापि महत्त्वस्यार्थसिद्धत्वेन तदपेक्षया महत्त्वस्य च स्वावच्छेदकत्वात्
देशावच्छिन्नत्व-स्वानवच्छेदकवैशावच्छिन्नत्व उभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्व
रूपत्वेन बहिर्देशावश्यकत्वेनोक्तश्रुतिसङ्कोचानावश्यकत्वात् ।

न च कालगतविभुत्वस्य परममहत्परिणामरूपत्वेन तत्र च परमत्वस्य
किञ्चिदवधिकापकर्षशून्यत्वरूपत्वेन कालगतमहत्त्वे भगवन्महत्त्वावधिकापक
प्राप्तीकारे तद्वापरमत्वासिद्ध्या विभुत्वासिद्धे उक्तश्रुतिषट्कमहच्छब्दस्य
विभुभिन्नमहत्परत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, — न हि विभुत्व परममहत्परिणा
मरूपम्, सिद्धान्ते परिमाणरूपगुणानुपेक्षात्, किन्तु ब्रह्मत्वसमानाधिकरण
भेदप्रतियोगितानिरूपितसयोगसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताशून्यत्व विभुत्वम्,
तच्च काले भक्षुण्यामिति तादृशश्रुतिषट्कमहच्छब्दस्य विभुभिन्नमहत्परत्वा
नावश्यकत्वात् ।

ननु कालाविविभुद्रव्येषु स्वभिरुद्रव्यत्वानिरूपितसंयोगसम्बन्धघटित
व्यापकत्वस्य विभुत्वरूपत्वे घटादितत्तद्रव्येषु एकदेशसयोगेऽपि तादृशव्याप
कत्वरूपविभुत्वोपपादनसम्भवादर्थान्तरात्, तादृशार्थान्तरवारणार्थं निरव
च्छिन्नसयोगसम्बन्धघटिततादृशव्यापकत्वस्य विभुत्वरूपत्वे कारापेक्षया भग
वतो महत्त्वोपपादनासम्भवात्, अविमतासिद्धिरिति चेत् ' मैवम्, सामाना
धिकरण्यसम्बन्धेन चेतनतज्ज्ञानकालान्वयविशिष्टद्रव्यत्वानिरूपितनिरवच्छि-
न्नसंयोगसम्बन्धघटितव्यापकत्वस्यैव विभुत्वरूपत्वात् ।

ननु उक्तरीत्या भगवति कालावधिकमहत्त्वोपपादनेऽपि धर्मेभूतज्ञाना
वधिकमहत्त्वोपपादन न सम्भवति, " य सर्वज्ञ सर्वविद् " इति श्रुत्या

बहिर्भासिविचार ।

श्रीपराशरभट्टार्य “अणुर्नृदत् कृश स्थूल ” इत्यत्र बृहत्पदव्याख्याना
वसरे — ‘ व्याप्यातिविपुलव्योमादिचुलकीकृत्यातिमहता महिम्ना नृहदि ”
ति । अत्र ‘ व्योमादौ ’ त्यादिना कालपरिश्रहः । अत्र व्योमग्रहणं यथा
वा व्योमापेक्षया महत् तथा कालापेक्षयापि महदिति दृष्टान्तात्थ्यम् । गीता
भाष्यपर्यालोचनाया कालापेक्षयापि भगवतो महत्त्व युक्तमत्रेति प्रतिपाति ।

इहकस्थ जगत् कृत्स्न पश्याच्च सचराचरम् ।

नम देहे गुडाकेश यचान्मद्द्रष्टुमिच्छसि ’

इति श्लोकव्याख्यानावसरे भाष्यम् — “इह गगैकस्मिन् देहे, तत्राप्येकस्थ
एकदेशस्थ, सचराचर कृत्स्न जगत् पश्य, यचान्मद्द्रष्टुमिच्छसि तदप्येक
देहैकदेश एव पश्ये ” ति । उत्तरत्र—

‘ तत्रैकस्थ जगत् कृत्स्न प्रविभक्तप्रत्येकथा ।

अपदमद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ” ॥

इत्यत्रापि भाष्यम् — तत्रानन्तायामविस्तारे अनन्तबाहूदरवदत्रनेने अप
रिमिततेजस्के अपारमितदिव्ययुधोपेतं स्वोचितापरिमितदिव्यभूषणे दिव्यमा
ल्पावरधरे दिव्यगन्धानुलेपने अनन्ताश्चर्यमये देवदेवस्य दिव्यशरीरे अनेकधा
प्रविभक्त ब्रह्मादिविविधविचित्रदेवतिर्यग्मनुष्यन्मावरादिभोक्तृर्गोपृथिव्यन्तरि
क्षस्वर्गपातालातलवितलमुतलादिभोगस्थानभोग्यभोगोपहरणभेदभिन्न प्रकृति
पुरुषात्मक कृत्स्न जगत्, ‘अह सर्वस्य प्रभवो मत्त सर्वं प्रवर्तते ’ ‘हन्त
ते कथयिष्यामि विभूतीरात्मन शुभा ’ ‘अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताश्च
यस्थित ’ ‘ आदित्यानामह विष्णु ’ रित्यादिना नतदास्ति विना
यत् स्थानमावा भूत चराचरम् । विष्टम्याहमिदं बृहन्नमेकादशेन स्थितो
जगत् ’ इत्यन्वेन उदित एकस्थमेकदेशस्थ पाण्डवो भगवत्प्रसादलब्धतद्दर्श
नानुगुणदिव्यचक्षुरपश्य ” इति । ‘अहमेवाक्षय काल ” इति कालस्यापि

॥ श्री ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः

अन्तर्व्याप्तिविचारः

बहिर्व्याप्तिविचारश्च

चात्स्य श्रीवेङ्कटाचार्यविरचितौ,

ॐ नमः

श्रीकाशी—प्रतिवादिभयङ्कर—अनन्ताचार्येण
मनोषिता,

श्रीमदर्शनसुद्राभारताया

सुद्धितावभूताम् ।

श्रीकाशी ।

१९०४

१०७ १०७

पुनर्मुद्रणाधिकारमरक्षिताम् ।

मध्यमाणसद्वयम् ।